

ТОЛОЧКО Д.В.

Палеоекономічні реконструкції трипільської культури: історіографічний аспект

Питання палеоекономічних реконструкцій розглядається як аспект загального дослідження соціально-економічної інтерпретації трипільської культури і є важливою складовою у вивченні даної культури як археологічного феномену. В історіографії, питанням палеоекономічних реконструкцій займалися такі провідні дослідники трипільської культури як Є.Ю. Кричевський, Т.С. Пасек, С.М. Бібіков, К.К. Черниш, Г.Ф. Коробкова, М.Ю. Відейко й інші. Зосередимо основну увагу на проблемі реконструкції основної господарської галузі трипільської культури – землеробстві. А це, в свою чергу, потребує критичної оцінки основних інтерпретаційних моделей господарської діяльності з позицій сучасного стану наукових розробок.

Визначення способу обробки ґрунту є принципово важливим питанням для палеоекономічних реконструкцій трипільського суспільства. В історіографії радянського періоду на цю проблему дослідниками було сформовано дві протилежні точки зору. Перша з них – про «примітивне мотичне землеробство» – належала Є.Ю. Кричевському та Т.С. Пасек і була домінуючою гіпотезою до середини 50-х років ХХ ст. [6, с. 9–36; 10, с. 39]. Ця гіпотеза, як зазначала в своїй праці «Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья» Т.С. Пасек, насамперед, відноситься до раннього етапу Трипілья, коли поселення переважно розташовувалися в межиріччі Дністра та Південного Бугу [9, с. 99]. Щодо пізнього етапу розвитку трипільської культури, то дослідниця була переконана в тому, що домінуючу роль починає відігравати скотарство, з яким вона пов'язує процес переходу до «стадії патріархально-родового суспільства» [10, с. 45].

Дослідниця спиралася на значну кількість виявлених під час археологічних розкопок знарядь праці. Серед постійних знахідок – мотики з рогу оленя, кременеві вкладені серпів, кам'яні зернотерки, посуд для зберігання зерна. На думку Т.С. Пасек, все це «говорит о наличии мотыжного земледелия уже на раннем этапе в системе хозяйства трипольских племен» [9, с. 98]. Дослідниця була переконана, що для трипільських племен характерним способом обробки ґрунту було «мотыжное земледелие не полевого типа» [9, с. 99].

Серед основних аргументів Т.С. Пасек на підтримку даної гіпотези було посилання на тезу Ф. Енгельса про городництво на середній стадії варварства та пояснення функціонального призначення знарядь праці. «Мотика із рога лося або оленя, а також

з м'яких кам'яних порід служили, мабуть, для виготовлення різних процесів при обробці землі, наприклад, одним (з оленячого або лосячого рога) розпушували верхній покрив ґрунту, а клиновидними далі копали його» [10, с. 40].

Дослідниця на підставі вище перерахованих аргументів прийшла до висновку, що на ранньому етапі розвитку трипільської культури «именно мотыжное земледелие объединяло родовые коллективы. Поля принадлежали домашним хозяйствам родовых общин, обрабатывались сообща, причем главную роль в их обработке играла женщина. Было время матриархата – когда женщины считалась хозяйками производства. Это объясняется тем, что в тогдашнем производстве, в первобытном земледелии, женщины играли главную роль, они выполняли главные функции, тогда как мужчина бродил по лесам, в поисках зверя. Общественная обработка земли, уровень развития производственных сил, характер больших общинных построек, распространение женских статуэток – все это приводит к выводу о господстве на ранних ступенях развития Триполья матриархальный отношений» [9, с. 100]. На пізньому етапі розвитку трипільської культури Т.С. Пассек визнає стадію «патріархально-родового суспільства», що характеризується переважаючою роллю скотарства [10, с. 45]. Проте, з нагромадженням нових даних з'явилися підстави для перегляду цієї думки.

Друга точка зору, що характеризує землеробство трипільської культури як орно-польове, була сформульована С.М. Бібіковим. У монографії «Поселение Лука-Врублевская» дослідник поставив питання про високий рівень соціально-економічної організації трипільського суспільства, причому вже на ранньому етапі. Зосередивши увагу на аналізі відбитків зерен на обмазці й статуетках і спираючись на ретроспективний метод, С.М. Бібіков зробив розрахунки, що показали домінуючу роль землеробства в господарському житті трипільського населення. Результати досліджень лягли в основу його палеоекономічних реконструкцій, за котрими дослідник довів неможливість базування трипільської економіки на «городницькому» землеробстві. На думку С.М. Бібікова, «земледелия в форме огородничества не существовало в трипольском обществе. Трипольское земледелие даже на ранних ступенях трипольской культуры всегда оставалось полевым <...> Рыхление земли производилось при помощи мотыг, однако не исключены и возможные начальные приемы обработки полей с применением тягловой силы крупного рогатого скота, волокущего примитивную соху. Возможно также, что и доставка продуктов урожая (зерна вместе с соломой) на поселение производилась на волокушах крупным рогатым скотом» [1, с. 176].

На думку С.М. Бібікова, погляди Є.Ю. Кричевського та Т.С. Пассек були помилковими, передусім з методологічної точки зору, бо вони, спираючись на праці Ф. Енгельса та Л. Моргана, штучно перенесли економічну модель розвитку ірокезів Америки на трипільське господарство не врахувавши принципову відмінність у вирощуванні культивованих рослин та природно-кліматичних умов, у яких вони існували. Зокрема, С.М. Бібіков цитує Ф. Енгельса, який указує на неможливість прямих аналогій між Новим і Старим Світом у галузі господарства, бо воно базувалося на землеробських культурах із різними особливостями культивації й урожайності на одиницю площі. Дослідник наголосив, що необхідно «учитывать и качественный состав видов, т.е. какие виды злаковых растений уже были освоены древним земледельцем» [1, с. 175]. Окрім того, за палеоекономічними розрахунками, мінімальна засівна площа для трипільського поселення Коломийщина з урахуванням мінімальної норми споживання хлібних культур в умовах екстенсивного землеробства має складати кілька сотень гектарів, – тобто обробка вручну таких значних за розміром посівних площ, що навряд чи можлива [1, с. 282].

Спочатку С.М. Бібіков, вважав що вручну неможливо було обробити порівняно великі площі під зернові культури і розглядав землеробство трипільців як екстенсивне, польове, мотичне із застосуванням примітивної сохи, яку тягли бики. Але зробивши наступні ретроспективні розрахунки на прикладі трипільських пам'яток Середнього Подніпров'я, досліднику вдалося показати значення землеробства в житті трипільського населення. Виходячи з біологічної норми вживання рослинної їжі, врожайності культивованих злаків, С.М. Бібіков визначив, що для забезпечення однієї людини рослинною їжею треба було засівати близько 0,3 га площі, або 1,8 га на сім'ю. Звичайно, такі площі в короткі передпосівні строки навряд чи можна було б підготувати, застосовуючи мотики. Тобто, необхідні були більш ефективні способи рихлення ґрунту, а саме за допомогою примітивного рала. Щодо форми використання земель, то тут С.М. Бібіков схиляється до припущення на користь перелогу і залежи, коли відповідний колектив повинен був мати кілька земельних ділянок, із яких одні засівалися, а інші лишалися для природного відновлення родючості ґрунту. Відтак, пізніше він схилився до думки, що землеробство було екстенсивним, польовим, орним [2, с. 52–53].

Незважаючи на обґрунтованість гіпотези С.М. Бібікова, частина дослідників залишилися прибічниками гіпотези запропонованої Є.Ю. Кричевським та Т.С. Пассек [12, с. 232–240; 4, с. 212–215; 3, с. 115–120.]. Більше того, спираючись на результати статистичних

підрахунків, вони стверджують, що перевага скотарства, полювання та збиральництва в економіці трипільського населення, особливо на пізньому етапі його розвитку, свідчить про низьку ефективність землеробства. Тому, на думку А.О. Краснова, висновки С.М. Бібікова про орний характер землеробства, навряд чи вірні, оскільки базуються виключно на загальних оцінках господарства й гіпотетичних розрахунках, реальне ж поширення орного землеробства у Східній Європі слід віднести до бронзового, а не мідного віку [5, с. 15].

Головним аргументом послідовників думки про мотичне землеробство трипільської культури, залишається той факт, що серед виявлених під час розкопок пам'яток трипільської культури знарядь для обробки ґрунту переважають робочі частини мотик, які було виготовлені з рогу оленя або каменю. Крім того, за допомогою експериментального методу Г.Ф. Коробкова визначила продуктивність роботи мотики при обробці ґрунту на площі 3000 м². Найбільш продуктивними виявилися якраз рогові знаряддя, що дозволяли обробити до 60 м² за годину. За цими ж даними сім'я, що мала трьох робітників, могла, на думку Г.Ф. Коробкової, обробити за годину 150–200, а за день – 1500–2000 м² (15–20 соток). Якщо зіставити ці підрахунки з обчисленою нормою площі посівів на людину, зробленою свого часу С.М. Бібіковим (0,3–0,2 га), то на сім'ю (5–7 душ) виходить 1,8–3,0 га. Отже, час обробітку ґрунту становитиме, за умови виконання до 2000 м² на день – від 9 до 18 днів. Однак, треба мати на увазі, що експерименти Г.Ф. Коробковою проводилися на більш легких ґрунтах, ніж ті, що маємо у Буго-Дніпровському межиріччі, і це слід враховувати. Є також дані про те що продуктивність мотичного обробітку ґрунту не перевищує в середньому 12 м² за годину. Якщо виходити з цих показників, то строк обробітку мотиками сімейної ділянки середніх розмірів може зрости приблизно у п'ятеро – до 45–90 днів [4, с. 212–215.]. Зрозуміло, що такі результати підрахунків викликають певні сумніви щодо реальності мотичного характеру трипільського землеробства, бо термін 45–90 днів не вкладається у засівний цикл.

Спираючись на аналіз співвідношення знарядь праці трипільської культури, притаманних для певних галузей господарства, а також кількісного співвідношення фауністичних залишків диких і свійських тварин, Г.Ф. Коробкова виділила 6 господарських варіантів культури з переважанням тієї чи іншої галузі: землеробсько-скотарський (при рівнозначності галузей), скотарсько-землеробський (основна роль належала тваринництву та полюванню), скотарсько-мисливсько-землеробський, скотарсько-мисливський (із домінуванням скотарства), скотарський (за допоміжною ролі землеробства і полювання) та мисливсько-скотарський

[4, с. 212–215.]. Однак, статистичні підрахунки викликають заперечення через специфіку археологічних матеріалів, що, здебільшого, нерівномірно відображають різні сторони господарської діяльності. Так, кількість скребачок для обробки шкір, знайдена на території поселень, більша за кількість знайдених там вкладок для серпів, які використовувалися на полях. Навряд чи їх співвідношення відображає реальну динаміку використання цих знарядь. Скорочення ж кількості знайдених під час розкопок крем'яних скребачок на середньому етапі Трипілля пов'язане не із занепадом скотарства чи полювання, а зі становленням ткацтва. Отже, масова заміна шкіряного одягу на домотканий стала причиною, через яку трипільці позбулися непотрібних у господарстві скребачок і перестали їх виробляти.

Альтернативну точку зору, узагальнивши результати палеоботанічних досліджень, запропонував В.І. Маркевич. На думку дослідника, даючи характеристику землеробській галузі господарства трипільської культури, можемо говорити «о сложной системе, где сочетались полевое, огородное и садово-виноградное земледелие» [7].

У монографії В.Я. Сорокіна «Орудия труда и хозяйство племен Среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья» вперше в історіографії проведено комплексне дослідження знарядь праці, які були виявлені на території пам'яток трипільської культури. Техніко-морфологічне вивчення знарядь праці та застосування експериментально-трасологічного методу дозволило В.Я. Сорокіну визначити специфіку та перелік землеробських знарядь праці, які використовувалися протягом всього циклу сільськогосподарських робіт: від обробки ґрунту до розтирання зерна. На думку дослідника, основними землеробськими знаряддями були мотики, серед яких переважають найбільш ефективні типи. Поява рогового рала свідчить про початок нового етапу в розвитку землеробства та про перехід на вищий рівень агротехніки. В цей час суттєво збільшується кількість знарядь для збирання зерна та одночасно збільшується їх урожайність [11, с. 70].

У результаті палеоекономічних досліджень, В.Я. Сорокін прийшов до висновку, що господарство племен розвинутого Трипілля Дністровсько-Прутського межиріччя можна охарактеризувати як полігалузеве та поліваріабельне. Палеоботанічні дані свідчать: трипільці вирощували доволі багато видів культурних рослин, серед яких переважає півчаста пшениця, особливо двозернянка. Бобові та плодові рослини, ймовірно, вирощувалися на обмеженій території. Можливо, трипільці застосовували штучний відбір насіння.

Тваринництво у системі господарства трипільського суспільства, на думку В.Я. Сорокіна, мало важливе значення; на окремих поселеннях, навіть, було основним видом господарювання. Зокрема, вагомим залишалося полювання на оленя й тура. Тваринництво та полювання загалом були важливими джерелами постачання продуктів харчування та сировини для текстильного і кісткообробного виробництва.

Таким чином, однією з основних проблем землеробства енеолітичних спільнот Південно-Східної Європи, зокрема, трипільської культури, є питання типу землеробства. Погляди щодо цього принципово важливого питання можна розділити на три умовні групи:

– до першої групи належить гіпотеза Е.Ю. Кричевського та Т.С. Пассек – як перша спроба інтерпретації; вказані дослідники відстоювали думку, що землеробство трипільської культури було мотичним, городнього типу.

– до другої групи можна віднести С.М. Бібікова, який опираючись на ретроспективний метод довів хибність попередньої гіпотези та інтерпретував трипільське землеробство вже як тип польового орного, із системою залежи.

– до третьої групи належать дослідники В.І. Маркевич, В.Я. Сорокін, які у своїх працях обґрунтовують комбінований (поліваріабельний) тип землеробства.

Виходячи з фактологічного матеріалу, трипільське землеробство в Буго-Дніпровському межиріччі можна загалом охарактеризувати за типом обробки ґрунту як мотичне. При цьому використання тяглової сили тварин для оранки слід розглядати як цілком імовірне, що, проте, на сьогодні остаточно не доведено [3, с. 115–120]. Основними особливостями землеробства трипільської культури були низька врожайність, тривалий період відновлення ґрунтів, використання примітивних знарядь праці та невибагливих культурних рослин [8, с. 96–97]. Ці питання потребують подальшого вивчення, залучаючи всі доступні джерела. Нині в археологічній науці, зокрема, у трипільознавстві простежується тенденція до комплексного вивчення артефактів за допомогою різних методів дослідження.

Однією з головних тенденцій на сучасному етапі археологічних досліджень є широке застосування в аналізі артефактів методів статистичної обробки. Перехід від описового методу до формалізованого, кількісного визначається прагненням отримати максимальну кількість різноманітної інформації, з'ясувати відсоткове співвідношення артефактів. Але ця методика, насамперед, потребує верифікації висновків. Паралельно вдосконалюється типологічна класифікація для окремих типів артефактів. У такий спосіб сучасні

дослідники намагаються більш ґрунтовно дослідити різні аспекти вивчення трипільської культури, залучивши ширше коло археологічних джерел. У своїх працях вони детально аналізують палеоекономічні, палеодемографічні процеси, що мали місце на території сучасної України у VI–III тис. до н.е. В цьому ж контексті вони намагаються реконструювати трипільську культуру, визначити її історико-культурний зміст і значення.

1. *Бибиков С.Н.* Поселение Лука-Врублевская // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1953, – № 38. – 460 с.

2. *Бибиков С.Н.* Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // Советская археология. – 1965. – № 1. – С. 48–62.

3. *Видейко М.Ю.* Жилищно-хозяйственные комплексы Майданецкое и вопросы их интерпретации // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы 1 полевого семинара ИА АН УРСР. Тальянки – Веселый Кут – Майданецкое, август 1990 г. – К., 1990. – С. 115–120.

4. *Коробкова Г.Ф.* Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ юга СССР. – Л., 1987. – 320 с.

5. *Краснов Ю.А.* Древнейшие упряжные пахотные орудия. – М., 1985. – С. 15.

6. *Кричевський Є.Ю.* Про відносну хронологію пам'яток трипільської культури // Археологія. – 1950. – Т. 3. – С. 9–36.

7. *Маркевич В.И.* Позднетрипольские племена Северной Молдавии. – Кишинев, 1981. – 194 с.

8. *Николова А.В., Пашкевич Г.А.* К вопросу об уровне развития земледелия трипольской культуры // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. – К., 2003. – С. 96–97.

9. *Пассек Т.С.* Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1961, – № 84. – 228 с.

10. *Пассек Т.С.* Трипільська культура: Науково-популярний нарис. – К., 1941. – 84 с.

11. *Сорокин В.Я.* Орудия труда и хозяйство племен Среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. – Кишинев, 1991. – 159 с.

12. *Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 232-240.

В.Д. КОБЕЦЬ

Історія діяльності Центру підводної археології в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (1990-2008 роки)

Науково-учбовий центр підводної археології був створений 20 вересня 1990 р. наказом № 663–32 по Київському держуніверситету імені Т.Г. Шевченко (сучасний Київський національний університет імені Тараса Шевченка, далі – КНУ) на історичному